

УДК 343.358

**СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНІ НАСЛІДКИ В СТРУКТУРІ ЗЛОВЖИВАННЯ
ПОВНОВАЖЕННЯМИ ОСОБАМИ, ЯКІ НАДАЮТЬ ПУБЛІЧНІ ПОСЛУГИ
(СТ. 365-2 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ)**

Шиндель Ю. І.,

старший викладач
кафедри кримінально-правових дисциплін
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету
внутрішніх справ

Анотація: У статті розглянуті окремі питання визначення суспільно небезпечних наслідків як обов'язкової ознаки складу злочину, передбаченого ст. 365-2 Кримінального кодексу України, їх сутність та особливості закріплення в законі про кримінальну відповідальність. Обґрунтовуються домінанти щодо приведення визначення суспільно небезпечних наслідків вказаного складу злочину та їх визначення у кримінальному законі відповідно до положень чинного Цивільного кодексу України.

Ключеві слова: кримінальна відповідальність; істотна шкода; зловживання повноваженнями; надання публічних послуг.

Анотация: В статье рассматриваются отдельные вопросы определения общественно опасных последствий как обязательного признака состава преступления, предусмотренного ст. 365-2 Уголовного кодекса Украины, их сущности и особенностей закрепления в законе об уголовной ответственности. Обосновываются доминанты приведения дефиниции общественно опасных последствий указанного состава преступления и их определения в уголовном законе в соответствии с положениями действующего Гражданского кодекса Украины.

Ключевые слова: уголовная ответственность; существенный ущерб; злоупотребление полномочиями; предоставление публичных услуг.

Annotation: The article discusses some issues of definition of socially dangerous consequences as a mandatory feature of the offense, foreseen an item the 365-2 Criminal codes of Ukraine, their nature and characteristics consolidate the law on criminal responsibility. Settle dominant driving definition of socially dangerous consequences of the composition of the crime and their definitions in the criminal law in accordance with the provisions of the Civil code of Ukraine.

Key words: criminal responsibility; substantial damage; abuse of plenary powers; grant of public services.

Саме факт завдання істотної шкоди охоронюваним законом правам або інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб є вирішальною ознакою об'єктивної сторони зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги, що є підставою кримінальної

відповідальності за ст. 365-2 КК України. Зазначене обумовлено специфікою юридичного складу цього злочину. Настання зазначених суспільно небезпечних наслідків перетворює правопорушення у сфері професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, на злочин, а їх тяжкість і розмір є критерієм оцінки вчиненого та виступає найважливішим критерієм криміналізації (декриміналізації) вказаних посягань. Спричинена

© Шиндель Ю.І., 2013

шкода охоронюваним законом правам або інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб та її розмір індивідуалізують злочин, обумовлюють його зміст, впливаючи на кваліфікацію вчиненого, розмір і вид покарання чи є підставами для звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

Загальноприйнято, що будь-який наслідок є ніщо інше, як «настання шкідливих змін в об'єкті злочинного посягання» [13, с. 79; 15, с. 67; 7, с. 10, 18]. Наведене положення в науці кримінального права є загальновідомим і не піддається серйозній критиці. Дійсно, наслідки злочину, передбаченого ст. 365-2 КК України, як результат злочинної поведінки (дії чи бездіяльності) особи визначаються, насамперед, як руйнування соціального в об'єкті злочину – відносинах, що забезпечують нормальне здійснення тих конкретних видів професійної діяльності, які пов'язані з наданням публічних послуг. Через свою очевидність така аксіома будь-яких доказів не потребує.

Водночас не можна погодитися з отожденням наслідків та об'єкта злочину [9, с. 11] на тій підставі, що шкода злочином спричиняється не лише суспільним відношенням, а і певному предмету, фізичній або юридичній особі, державі, громаді, їх правам та інтересам [2, с. 63]. Під наслідками кримінального права розуміє не тільки зміни в предметах, а й зміни у суспільних відношеннях, а також зміни, що відбуваються в психіці іншої особи чи багатьох людей, тобто зміни будь-якого об'єкта, що перебуває поза свідомістю діючого суб'єкта, зазначав М. Д. Дурманов [5, с. 59]. На думку В. С. Прохорова, необхідно розрізняти злочинні наслідки як шкоду, що спричиняється учасникам відносин, і самим соціальним цінностям, з приводу яких існують ці «відносини», тобто шкоду предмету посягання [12, с. 28].

Суспільно небезпечні наслідки зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги, є результатом впливу на об'єкт посягання, але, на відміну від нього, являють собою антицінність – шкоду певного виду та розміру. Така шкода і є тими змінами у відношеннях, що забезпечують нормальне здійснення тих конкретних видів професійної діяльності, які пов'язані з наданням публічних послуг, через що вони не можуть забезпечити або обмежують реалізацію прав чи інтересів окремих громадян, державних чи громадських інтересів або інтересів юридичних осіб. При визначенні суспільно небезпечних наслідків зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги, законодавець виходить з того, що вони можуть виявлятися як фактична шкода у строго визначеній сфері («матеріальні збитки» – п. 3 примітки до ст. 364 КК) чи будь-якій сферах («істотна шкода» – ст. 365-2 КК), що перебувають у зоні впливу об'єкта злочинного посягання на нормальне здійснення окремих видів професійної діяльності, які пов'язані з наданням публічних послуг, або визначаються таким об'єктом. Тому суспільно небезпечні наслідки в складі злочину, передбаченого ст. 365-2 КК, одночасно вказують на об'єкт, але не належать йому, а утворюють

самостійну соціально-нормативну категорію «істотна шкода».

Соціальний аспект суспільно небезпечних наслідків злочину, що розглядається, обумовлений об'єктом як соціально значущою цінністю, а відповідно, наслідки являють собою шкідливі зміни, небажані для окремих громадян, держави, суспільства або юридичних осіб, що полягають у спричиненні істотної шкоди. Саме така шкода і визначає найбільшу суспільну небезпеку злочину, передбаченого ст. 365-2 КК, що дозволяє законодавцю криміналізувати (декриміналізувати) зловживання повноваженнями аудитором, нотаріусом, оцінювачем тощо та встановити за таке зловживання відповідну санкцію. Це також впливає на конструкцію самої кримінально-правової норми і вибір виду диспозиції, на які зазначається в законі. Тому потрібно погодитися з позицією П. А. Фефелова, що сутність злочину, його небезпеку для суспільства треба шукати не лише в матеріальному збитку (об'єктивній шкоді), а й у соціальних витратах, що охороняються кримінальним правом [14, с. 26–27].

Характеризуючи суспільно небезпечні наслідки як ознаку об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 365-2 КК, слід наголосити на тому, що саме зазначення в законі про кримінальну відповідальність певного розміру або обсягу спричиненої шкоди охоронюваним законом правам або інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб, потрібно розглядати як єдиний можливий механізм виокремлення з усієї сукупності зловживань повноваженнями особами, які надають публічні послуги, саме таких, що за своїм рівнем і характером відповідають небезпечності такого соціального явища, як злочин.

Нормативний момент суспільно небезпечних наслідків зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги, визначає їх конкретний розмір («шкода, яка в сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян») і видові розходження («якщо шкода полягає у завданні матеріальних збитків» або «якщо шкода полягає у заподіянні суспільно небезпечних наслідків нематеріального характеру»). Матеріальні збитки описані законодавцем у чітких і конкретних кримінально-правових категоріях і, на відміну від істотної шкоди, що полягає у заподіянні наслідків нематеріального характеру, має визначену нормативну базу встановлення. Водночас соціальний аспект таких наслідків цілком ґрунтується на суб'єктивних критеріях оцінки. Нормативна природа наслідків повинна забезпечувати точність у тлумаченні кримінального закону при його застосуванні. Вона визначає кордони між суспільно небезпечними наслідками, як ознаками злочину, й усіма іншими змінами в об'єктивній дійсності, що настали у результаті вчинення злочину. Завдяки нормативній визначеності в законі про кримінальну відповідальність наслідків зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги, всі інші шкідливі зміни, що відбуваються через зазначену протиправну поведінку особи, не впливають на кваліфікацію вчиненого і не визначають

характер цього злочину. Тому слід погодитися з О. С. Міхлінін, що злочинний наслідок – це не лише фізичне, а й правове поняття. Ігнорування правової ознаки неминуче веде до ототожнення злочинного наслідку з будь-якими шкідливими змінами зовнішнього світу, що відбуваються внаслідок вчинення злочину [9, с. 16].

Водночас, у результаті вчинення злочину, передбаченого ст. 365-2 КК, настають й інші шкідливі зміни, не передбачені диспозицією кримінально-правової норми. Я. М. Браїнін з цього приводу писав, що все, що настало за вчиненням, і є наслідком злочину, тобто будь-які зміни, які спричиняє злочинна дія в зовнішньому світі. Наслідки ж, описані в нормі кримінального закону, є «злочинним результатом», що «прямо та безпосередньо впливає з даного злочину» [3, с. 195–196]. Але слід підтримати позицію О. С. Міхліна, що терміни «наслідок» і «результат» міцно увійшли в теорію і практику як синоніми, і спробу їх розмежування не можна визнати обґрунтованою [9, с. 16]. Ми вважаємо за необхідне погодитися з тим, що злочинними наслідками є негативний результат злочинної діяльності особи, як такий, що наведено законодавцем у диспозиції конкретної статті КК, так і такий, що перебуває за межами складу злочину. А суспільно небезпечним наслідком є виключно і тільки зафіксованим у диспозиції статті результатом суспільно небезпечної поведінки особи [13, с. 78–83].

Злочинні наслідки зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги, завжди характеризують собою певний вид шкоди, вони завжди шкідливі. Але саме визнання шкоди як такої, що є істотною, дає змогу визнати вчинене злочином, а не правопорушенням. Тому слід підтримати позицію М. Башкатова та А. Горбуза, що нешкідливих злочинів не буває, така шкода завжди має майновий, фізичний, моральний або організаційний характер, а злочинні наслідки необхідно розглядати як синонім шкоди [1, с. 22]. Т. В. Церетелі з цього приводу зазначала, що нанесення шкоди суспільним відносинам є наслідком у широкому розумінні слова, а у вузькому розумінні слова – це конкретний збиток, передбачений складом злочину [16, с. 82]. Разом із тим В. В. Дубровін розрізняє поняття «шкода», «збиток», «втрата», виходить з того, що всі вони співвідносяться з поняттям «наслідки», як видові поняття з родовим [4, с. 18]. Слід погодитися з думкою К. В. Михайлова, що шкода характеризує наслідки як кількісно, так і якісно [8, с. 29]. У разі вчинення злочину, передбаченого ст. 365-2 КК, кількісна міра шкоди означає масштаби, розмір порушення охоронюваним законом правам або інтересам. Якісний бік такої шкоди визначає тяжкість наслідків для окремих громадян, державних чи громадських інтересів або інтересів юридичних осіб.

Розкриваючи сутність (соціальну сутність) наслідків зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги, слід враховувати насамперед те, що в результаті вчинення такого злочину завдається істотна шкода охоронюваним законом правам або інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб, а порушені права чи інтереси підлягає поновленню. Але із цього загального

правила слід виокремити випадки, коли істотна шкода чи тяжкі наслідки полягають у порушенні прав чи інтересів, які не можуть бути поновлені. Така шкода підлягає виключно компенсації (відшкодуванню).

На перший погляд, визначення суспільно небезпечних наслідків, передбачених частинами 1 та 3 ст. 365-2 КК України, не викликає будь-яких складностей. Чинний закон про кримінальну відповідальність у пунктах 3 і 4 примітки до ст. 364 КК пов'язує наявність складів злочинів у статтях 364, 364-1, 365, 365-1, 365-2, 367 КК із спричиненням (заподіянням) істотної шкоди, а у статтях 364–367 КК – тяжких наслідків. Водночас наведені пункти примітки вказують, що істотною шкодою, якщо вона полягає у завданні матеріальних збитків, вважається така шкода, яка в сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян (далі – НМДГ), а тяжкими наслідками, якщо вони полягають у завданні матеріальних збитків, вважаються такі наслідки, які у двісті п'ятдесят і більше разів перевищують НМДГ. Зазначене дає підстави системно розглядати вказану обов'язкову ознаку об'єктивної сторони наведених складів злочинів.

Характеризуючи істотну шкоду як наслідок вчинення злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, В. І. Тютюгін вказує, що така шкода може полягати у заподіянні: 1) матеріальних збитків; 2) нематеріальної шкоди; 3) матеріальних збитків у поєднанні з наслідками нематеріального характеру [6, с. 784]. У зв'язку з цим, автором наголошується, що матеріальна шкода може бути а) реальною (коли вона полягає у зменшенні наявних фондів і заподіянні прямих майнових збитків), б) у формі упущеної (втраченої) вигоди (коли вона полягає у неодержанні доходів) та в) може складатися із суми реальних матеріальних збитків та упущеної вигоди. Така класифікація суспільно небезпечних наслідків в цілому відповідає за змістом роз'ясненням Пленуму Верховного Суду України (далі – ПВС України) «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» [11].

Пункт 6 наведеної постанови зазначає, що згідно п. 3 примітки до ст. 364 КК шкода, яка полягає в спричиненні матеріальних збитків, визнається істотною за умови, що вона в 100 і більше разів перевищує НМДГ. Разом з тим чинний Цивільний кодекс України [17] (далі – ЦК) взагалі не містить визначення терміну «матеріальна шкода», а відповідно до ст. 22 ЦК визначає таку категорію як «збитки», але водночас, в ч. 4 наведеної статті, застосовує визначення «шкода» як синонім «збитків». Згідно ч. 2 ст. 22 ЦК України, збитками є: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Наведене обумовлює необхідність віднесення до реальних збитків не тільки зменшення наявних фондів і заподіяння прямих майнових збитків, а й витрат, які фізична чи юридична особа, держава або громада зробили або мусять зробити для відновлення

своїх порушених прав чи інтересів. Саме тому, на нашу думку, до реальних збитків слід віднести й витрати щодо поновлення охоронюваних Конституцією України чи іншими законами прав та свобод людини і громадянина (право на свободу й особисту недоторканність та недоторканність житла, виборчі, трудові, житлові права тощо), що були порушені внаслідок зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги.

Щодо віднесення до суспільно небезпечних наслідків злочину, передбаченого ст. 365-2 КК України, упущеної вигоди, тобто доходів, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене, то в науці кримінального права ставлення до цього питання має діаметрально протилежні підходи. В цілому слід погодитися з позицією В. О. Навроцького, що вирішення кримінально-правових питань пов'язане з визначенням наявності суспільної небезпеки, в основі якої лежить не шкода окремому потерпілому, а загроза суспільству в цілому, державі як виразнику його інтересів. Певно, що критерії шкоди окремій фізичній чи юридичній особі та шкоди суспільству співпадають далеко не завжди. І якщо в межах цивільно-правових відносин індивідуальні інтереси повинні бути захищені найповніше, то в межах кримінально-правових відносин акцент має бути зроблений на охорону найбільш важливих суспільних інтересів [10, с. 61-62,63].

Чи є такими найважливішими інтересами «порушення громадської безпеки та громадського порядку», на яких зазначається в абз. 2 п. 6 постанови ПВС України від 26 грудня 2003 року № 15 «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень», питання покищо залишається відкритим. Стосовно ж такого суспільно небезпечного наслідку нематеріального характеру як створення обстановки й умов, що утруднюють виконання підприємством, установою, організацією своїх функцій, то, на нашу думку, такі наслідки необхідно віднести або до реального виду збитку (так як підприємство, установа чи організація зробила або мусить зробити витрати для відновлення своєї нормальної діяльності, що була порушена внаслідок зловживанням повноваженнями особи, яка надає публічні послуги), або до збитків у виді упущеної вигоди (так як через утруднення виконання своїх функцій підприємство, установа чи організація втрачає доходи, які б вони могли реально одержати за звичайних обставин, якби їх діяльність не була утруднена зловживанням повноваженнями особи, яка надає публічні послуги).

Також, відповідно до ст. 23 ЦК України, особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав чи законних інтересів. Частина 2 цієї норми зазначає, що моральна шкода полягає: 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Таким чином, з переліку суспільно небезпечних наслідків нематеріального характеру, передбачених абз. 2 п. 6 постанови ПВС України від 26 грудня 2003 року № 15 «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» тільки підлив авторитету та престижу органів державної влади чи органів місцевого самоврядування може бути віднесений до нематеріальної (моральної) шкоди як ознака об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 365-2 КК України.

Також слід зазначити, що відповідно до чинного законодавства, моральна шкода відшкодовується грошми, іншим майном або в інший спосіб, тобто її розмір може бути вирахований у НМДГ, кількісний показник яких і складає визначення істотної шкоди як суспільно небезпечного наслідку, передбаченого ст. 365-2 КК України. Крім того, ч. 3 ст. 23 ЦК не визнає будь-яких обмежень максимального розміру грошового відшкодування моральної шкоди, а лише зазначає, що він визначається судом залежно від характеру правопорушення, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості реалізації своїх прав, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності та справедливості, тобто у будь-якому випадку розмір відшкодування повинен бути адекватним нанесеній моральній шкоді. Безумовно, спричинення моральної шкоди внаслідок зловживання повноваженнями особи, яка надає публічні послуги, за ступенем суспільної небезпеки такого посягання і за розміром спричиненої шкоди потенційно не може розглядатися як ознака цього складу злочину. Але зазначене порушення особистих немайнових прав може та повинно враховуватися при визначенні змісту суспільно небезпечних наслідків одночасно із спричиненими збитками (матеріальною шкодою), тобто суспільно небезпечні наслідки можуть мати комплексний характер як на то вказує абз. 4 п. 6 вищезазначеної постанови ПВС України.

Одночасно, вищенаведений аналіз, на нашу думку, має теоретичний характер і не сприяє однаковому та одностайному застосуванню положень щодо визначення суспільно небезпечних наслідків злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, які полягають у завданні істотної шкоди або спричиненні тяжких наслідків. Зазначена ситуація обумовлена вказівкою у роз'ясненні ПВС України на те, що питання про істотність шкоди повинно вирішуватися з урахуванням конкретних обставин справи, а при вирішенні питання про те, чи є заподіяна шкода істотною, потрібно також урахувати кількість потерпілих громадян, розмір моральної шкоди чи упущеної вигоди тощо. Не є вичерпним і перелік тяжких наслідків щодо злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, наведений у п. 10 постанови ПВС України від 26 грудня 2003 року № 15 «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень», що не виключає розширеного його тлумачення у судовій практиці.

Саме тому вважаємо за необхідне подальше вдосконалення визначення суспільно небезпечних наслідків щодо злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, шляхом законодавчого закріплення їх розміру виходячи із завданих збитків (як реальних, так і упущеної вигоди), а також розміру грошового відшкодування моральної шкоди, в поєднанні із застосуванням чинного еквіваленту – НМДГ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Башкатов Н. Методика квалификации преступлений / Н. Башкатов, А. Горбуза // Советская юстиция. – 1989. – № 2. – С. 22–24.
2. Благов Е. В. Механизм причинения вреда объекту преступления / Е. В. Благов // Совершенствование уголовного законодательства и практики его применения. – Красноярск : Краснояр. ун-т, 1989. – С. 63–69.
3. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве / Я. М. Брайнин. – М. : Госюриздат, 1963. – 275 с.
4. Дубровин, Владимир Валерьевич. Гражданский иск и другие институты возмещения вреда от преступлений в уголовном судопроизводстве (международный, зарубежный, отечественный опыт правового регулирования): автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. В. Дубровин, Рос. ун-т дружбы народов. – М., 2010. – 30 с.
5. Дурманов Н. Д. Понятие преступления / Н. Д. Дурманов; отв. ред. : М. Д. Шаргородский. – М.; Ленинград : АН СССР, 1948. – 315 с.
6. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. – 5-те вид., допов.: Т. 2: Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 2013. – 1040 с.
7. Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности / Н. Ф. Кузнецова. – М. : Госюриздат, 1958. – 219 с.
8. Михайлов К. В. Обязанность загладить причиненный преступлением вред должна быть приоритетной при условном осуждении / К. В. Михайлов // Российская юстиция. – 2010. – № 1. – С. 29–31.
9. Михлин А. С. Последствия преступления / А. С. Михлин. – М. : Юрид. лит., 1969. – 104 с.
10. Навроцький В. О. Про можливість врахування неодержаних доходів як наслідків злочинів у сфері господарської діяльності / В. О. Навроцький // Відповід. за злочини у сфері господарської діяльності: матеріали наук.-практ. конф. / за ред. В. В. Сташиса [та ін.]. – Х. : Кроссрод, 2006. – С. 61–63.
11. Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень: Постанова ПВС України від 26 грудня 2003 р. № 15 // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-03> (16.07.2013).
12. Прохоров В. С. Преступление и ответственность / В. С. Прохоров. – Ленинград : Ленингр. ун-т, 1984. – 136 с.
13. Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления / Г. В. Тимейко; отв. ред. П. Т. Некипелов. – Ростов : Рост. ун-т, 1977. – 216 с.
14. Фефелов П. А. Общественная опасность преступного деяния и основание уголовной ответственности: Основные методологические проблемы / П. А. Фефелов; отв. ред. М. И. Ковалев. – М. : Юрид. лит., 1972. – 151 с.
15. Филимонов В. Объект преступления и последствие преступления / В. Филимонов // Уголовное право. – 2010. – № 3. – С. 67–72.
16. Церетели Т. В. Основания уголовной ответственности и понятие преступления / Т. В. Церетели // Правоведение. – 1980. – № 2. – С. 80–86.
17. Цивільний кодекс України: від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.